GIDÓ ATTILA*

TÁRSADALOMSZERKEZET ÉS KULTURÁLIS INFRASTRUKTÚRA ERDÉLYBEN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Kulcsszavak: *demográfia, társadalmi rétegződés, oktatás, kultúratermelő intézmények, média, egyházak*

Vizsgálatunk kezdete, 1918, korszakhatárt jelent a régió történetében. Az első világháborút a vesztesek oldalán befejező Magyarország 1918 ősztől fokozatosan visszavonult a magyarok, románok, németek, zsidók és szerbek által vegyesen lakott keleti és északkeleti területeiről. A ma már együttesen Erdélyként emlegetett, 1918-ban elvesztett kelet-magyarországi területek lényegében három, etnikai összetételük, gazdasági fejlettségük, kulturális intézményhálójuk, urbanizációs szintjük szempontjából sok esetben eltérő jellegzetességekkel bíró régiót foglalnak magukba: történelmi Erdély, Bánság és Partium. A tanulmányunkban Erdély alatt tehát e három régió összességét értjük. Csak abban az esetben használjuk a történelmi megnevezéseket, amikor az adatsoraink nem a teljes volt magyarországi területekre, hanem csak valamelyik régióra, tehát a történelmi Erdélyre, a Bánságra vagy a Partiumra vonatkoznak.

Az alábbi tanulmány egy tágabb, társadalomtörténeti és oktatástörténeti vizsgálat részét képezi. Az első két fejezet ezen munkáknak a felhasználásával készült.¹ Célja az, hogy olyan lehetséges modernizációs indexeket ismertessen, amelyek hozzájárulnak egy későbbi modernizációs vizsgálat eredményeihez.

* GIDÓ Attila, dr. (1979) történész, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet kutatója. Főbb kutatási területei: az erdélyi zsidóság a 20. században, az erdélyi cionista mozgalom 1918 után, romániai kisebbségi szerveződések 1944–1953 között, az 1989-es rendszerváltás és a romániai kisebbségek. Fontosabb munkái: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépitési kísérletek (1918–1940)*. Dokumentumválogatás. Pro-Print, Csíkszereda, 2009; *From Hungarian to Jew: Debates Concerning the Future of the Jewry of Transylvania in the 1920s = Between Minority and Majority. Hungarian and Jewish/Israeli ethnical and cultural experiences in recent centuries*. Ed. HAROS Pál–NOVÁK Attila. Bp., 2013; *The Transylvanian Jews in Romania, 1918–1940 = State and Minority in Transylvania, 1918–1989*. Ed. HUNYADI Attila Gábor. New York, 2012.

1 Lásd GIDÓ Attila: *School Market and the Educational Institutions in Transylvania, Partium and Banat between 1919 and 1948*. Working Paper, nr. 39. Institutul pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca, 2011 (<http://www.ispmn.gov.ro/node/school-market-and-the-educational-institutions-in-transylvania-partium-and-banat-between-1919-and-1948>); Uő: *Oktatási intézményrendszer és diákpopoláció Erdélyben 1918–1948 között*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2013.

AZ ERDÉLYI NÉPESSÉG ETNIKAI ÉS VALLÁSI MEGOSZTLÁSA

Erdélyre nézve 1930-ig nem rendelkezünk etnikai statisztikákkal. A magyar népszámlálások csak az anyanyelvre és a vallásra kérdeztek rá. Az 1930-as román népszámlálás viszont már nemzetiségi adatokat is közölt. 1910-ben a történelmi Erdély, a Bánság és a Partium területén 5 247 205 lakost írtak össze. Közülük 53,6% (2 811 719 fő) volt román anyanyelvű, 31,5% (1 653 943) magyar, 10,7% (562 079) német, 1% (50 370) szerb és 0,6% (31 034) szlovák.²

1930-ra – 1910-hez képest – a terület lakossága több mint 300 000-rel gyarapodott. Ezzel együtt az etnikai arányokban is változások következtek be. 1930-ban 58,3%, azaz 3 233 216 személy vallotta magát román anyanyelvűnek és valamivel kevesebben, 57,8% (3 207 880) román nemzetiségűnek. A magyar anyanyelvű népesség aránya 26,7%-ra (1 480 712), a magyar nemzetiségűeké pedig 24,4%-ra (1 353 276) csökkent. Őket arányukban a német anyanyelvűek követték 9,7%-kal (540 793), illetve a német nemzetiségűek 543 852 személlyel, amely 9,8%-ot tett ki.³

1941-ben, a román és a magyar népszámlálások alkalmával, Észak- és Dél-Erdély területén összesen 5 882 600 főt regisztráltak. A román nemzetiségűek aránya 55,9% (3 288 400), a magyaroké 29,5% (1 735 700), a németeké 9,1% (533 600) és a zsidóké 1,4% (82 500) volt.⁴ Látható, hogy a zsidó etnikumúak száma jóval alatta maradt a zsidó/izraelita felekezetű személyekének. Ez főként annak tudható be, hogy az erdélyi zsidóság nagy része magyar kultúrájú és magyar vagy magyar–zsidó identitású volt. Az 1930-as román népszámlálás során erőteljes nyomás nehezedett az erdélyi zsidóságra a tekintetben, hogy ne magyarnak, hanem zsidó nemzetiségűnek vallják magukat. Sok esetben a népszámlálást végző biztosok önkényesen döntöttek az izraelita felekezetű lakosok zsidó nemzetiségűként való regisztrálásáról. Ennek következtében az 1930-as népszámlálás 192 373 izraelita vallását és 178 284 zsidó etnikumú személyt mutatott ki Erdély területén. Az 1941-es észak-erdélyi magyar népszámlálás esetén már sokkal kisebb arányban vallották magukat az izraeliták zsidó nemzetiségűnek.

Ha az 1941-es észak- és dél-erdélyi adatokat külön vizsgáljuk, akkor az látható, hogy a Magyarországhoz visszakerült részekben a magyar lakosság volt számbeli fölényben. A 2 590 811 lakosból 1 069 242 fő (41,3%) volt román anyanyelvű és 1 029 493 (39,7%) román nemzetiségű. Magyar anyanyelvűnek 52,1% (1 349 545), magyar nemzetiségűnek pedig 53,5% (1 386 670) deklarálta magát. A német anyanyelvűek többsége Dél-Erdélyben élt, így az 1941-es magyarországi népszámlálás csak 1,8%-ot (47 556) mutatott ki. Azok, akik etnikailag is németeknek vallották magukat, még kevesebben voltak (1,7%, azaz 44 704 fő). A jiddis anyanyelvűek aránya 1,92% (49 970), a zsidó nemzetiségűeké pedig 1,87%-ot (48 704) tett ki. Dél-Erdélyben jelentősen másképp néztek ki az etnikai viszonyok. Itt az 1941-ben regisztrált

2 VARGA E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok*. Püski, Bp., 1998. 364–373.

3 *Recensământul general al Populației Românei din 29 decembrie 1930*. II. Szerk. SABIN MANUIȚĂ. Institutul Central de Statistică, Buc., 1938. XXVIII–XXIX.

4 VARGA E.: *i. m.* 364–373.

3 332 898 lakosból 68,2% (2 274 561) volt román nemzetiségű, 10,9% (363 206) magyar, 14,7% (490 640) német és 1,2% (40 937) zsidó.⁵

Erdély esetében a vallási megoszlás nagy vonalakban az etnikai határokat követi. A görögkeletiek és a görög katolikusok túlnyomó többsége román volt. A szerbek és rutének ugyancsak e két előbbi egyházhoz tartoztak. A római katolikusok és a protestáns egyházak hívei a kisebbségi magyar és német lakosság köréből kerültek ki. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint Erdélyben a görögkeletiek aránya volt a legmagasabb 34,4%-kal (1 806 960 fő), őket pedig a görög katolikusok követték 23,7%-kal (1 244 928). A római katolikusok 18,9%-ot alkottak (994 748), a reformátusok 13,2%-ot (694 895), az evangélikusok 5%-ot (262 383), az unitáriusok 1,3%-at (68 752), az izraeliták pedig 3,5%-ot (182 484).⁶

A korábbi tendenciáknak megfelelően 1930-ban a görögkeletiek és a görög katolikusok aránya együttesen közel 60%-ot tett ki, őket követték a római katolikusok, a reformátusok, az evangélikusok és az izraeliták.⁷

Az 1940-ben Magyarországhoz visszakerült Észak-Erdélyben az 1941-es népszámlálás adatai szerint 37,2% görög katolikus élt (960 329). A reformátusok aránya 22,9% volt (591 761), a római katolikusoké 20,8% (536 204). A görögkeleti népesség többsége Dél-Erdélyben maradt, ennek tudható be, hogy a Magyarországhoz csatolt részekben alig 8,9%-ot (228 804 fő) tettek ki. Az izraeliták aránya 5,9% (151 312) volt, az unitáriusoké 1,9% (49 193) és az evangélikusoké 1,7% (44 313).⁸

A kulturális infrastruktúra szempontjából fontos kitérni Erdély urbanizációs szintjére és az egyes etnikumok jellegzetességeire. 1920-ban a 40 erdélyi városban 721 546 személy élt, amely a terület lakosságának 14,1%-át jelentette. Tíz évvel később a városi lakosság aránya 17,2%-ra,⁹ 1941-ben pedig 19,4%-ra nőtt. Ez a növekedés nem csupán a népmozgásnak volt köszönhető, hanem újabb városi rangot kapott települések megjelenésének is. Az 1920–1941 közötti időszakban tízzel növekedett a városok száma Erdélyben.¹⁰ Amennyiben egyes népcsoportok esetében vizsgáljuk a városiasodás mértékét, látható, hogy jelentős eltérések mutatkoznak meg ezen a területen. A pólus egyik végletét a zsidó lakosság képviseli, amely a falvakról városokba történő beköltözéseknek köszönhetően a 20. századra jellegzetesen urbánus népességgé vált. 1910-ben 45,3%-uk élt városon, 1930-ra viszont a zsidó népességen belüli városiak aránya meghaladta az 56%-ot. Az 1941-es magyar népszámlálás szerint Észak-Erdélyben a zsidóság 57,6%-a élt városon. Ezzel szemben a román népszámlálások adatai szerint a Romániánál maradt Dél-Erdélyben lakó zsidóknak 80,2%-a volt városi lakos 1941-ben. Mindez azt jelenti, hogy a második világháború alatt Észak- és Dél-Erdély zsidóságának ösz-

5 *Recensământul din 1941. Transilvania*. Szerk. Traian ROTARIU. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2002. 121, 332–335; Ladislau GYÉMÁNT: *Evreii din Transilvania. Destin istoric*. Centrul de Studii Transilvane–Institutul Cultural Român, Cluj-Napoca, 2004. 127.

6 *Erdély településeinek vallási adatai (1880–1941)*. I. Szerk. KEPECS József. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 2001. 20–21.

7 Uo. 22–23.

8 Uo. 28–29.

9 Ebben az évben, tehát 1930-ban, Romániának 20,2%-a lakott városon és 79,8%-a falun. A városi lakosság arányát tekintve Erdélyt a következő romániai régiók előzték meg: Munténia (27,1%), Dobruzsza (23,8%), Moldova (24,3%), Bukovina (26,6%).

10 VARGA E.: *i. m.* 87.

szesen mintegy 69%-a élt városon.¹¹ A holokauszt után tovább nőtt a városi zsidók aránya, hiszen a falvakról deportált és a holokausztot túlélő zsidóság többsége 1944 után városon telepedett le. 1947-ben a megmaradt zsidóság 85,1%-a volt városi, 1956-ban pedig már több mint 90%.¹²

Ami a régió két legnagyobb etnikumát – azaz a románokat és a magyarokat – illeti, jelentős változásoknak lehetünk tanúi 1918 után. 1910-ben Erdély városi lakosságának 55,6%-át alkották a magyarok, 17,6%-át a románok, 14,2%-át a németek és 9,6%-át a zsidók. Erdély Romániához történő csatolását követő első néhány évben jelentős magyar kivándorlás zajlott Magyarországra, amely főként a városi lakosságot érintette. Ezzel párhuzamosan felerősödött a román népesség városokra történő beköltözése, és megnőtt a városi rangú települések száma. Ilyen körülmények között 1930-ra jelentős arányeltolódásokat figyelhetünk meg: ekkor a városi lakosságnak már csak 37,9%-át alkották a magyarok, a románok aránya pedig 35%-ra nőtt. A németek esetében enyhe csökkenés (13,2%), míg a zsidók esetében enyhe növekedés (10,4%) volt tapasztalható. Mindez azt is jelentette, hogy a 20. század elején túlnyomóan rurális népességű erdélyi románságon belül erőteljes urbanizációs folyamat ment végbe. 1910-ben a román lakosságnak 5,4%-a élt városon, 1930-ban már 10,5%. A magyarokon belül a városi népesség aránya 1910-ben 28,9%, a németeken belül pedig 21,7% volt. 1930-ra a magyarok esetében 27%-ra csökkent ez az arány, a német lakosságon belüli városiak aránya viszont 23,3%-ra nőtt.¹³ Az első világháborút követő változások ellenére, a városi társadalmakat tehát továbbra is a magyarok, a németek és a zsidók dominálták, ők határozták meg a városok arculatát. Ennek következtében a két világháború közötti román nemzetépítés fő prioritásai közé tartozott a városok etnikai képeinek megváltoztatása. Mindezt elsősorban a városi román állami hivatalnokrétegnek, az állami alkalmazottak számának felduzzasztásával próbálták elérni.¹⁴

ISKOLÁZOTTSÁGI SZINT

Erdély népességének iskolázottsági szintjét és foglalkozásszerkezetét az 1910-es magyar és az 1930-as román népszámlálások alapján igyekszünk bemutatni.

1910-ben a 6 éven felüli erdélyi lakosság 51,1%-a volt írástudó. Ha viszont csak a történelmi Erdély adatait vizsgáljuk, akkor ez az arány valamivel magasabb, 54%. Mindez viszont jóval alatta maradt az összmagyarországi adatoknak. 1910-ben a 6 éven felüli magyarországi lakosságnak 67%-a tudott írni-olvasni, amely az erdélyi területek népességének jelentős lemaradását jelzi.¹⁵ 1930-ra lényeges pozitív változások történtek. Ekkor a közben Romániához

11 Uo. 187.

12 GYÉMÁNT: *i. m.* 142–143.

13 Irina LIVEZEANU: *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918–1930*. Cornell University Press, Ithaca and London, 1995. 135.

14 Kiss Tamás: *Támpontok az erdélyi etnikai rétegződési rendszer vizsgálatához*. I. Pro Minoritate XX(2010). 2. sz. 17.

15 KARÁDY Viktor–NAGY Péter Tibor: *Educational Inequalities and Denominations, 1910*. III. Database for Transylvania. John Wesley Publisher, Bp., 2009. 12.

került, 7 éven felüli erdélyi (történelmi Erdély, Bánság, Partium) lakosság 67,4%-a volt írástudó, amely a legmagasabbnak bizonyult Nagy-Románia különböző régióhoz képest:¹⁶

1. Az írástudók aránya Románia különböző régióiban

Írástudók	1897–1910	1930
Erdély	51,1% (1910)	67,4%
Bukovina	45,2% (1910)	65,7%
Ókirályság	39,3% (1912)	56,1%
Cadrlater	27,9% (1910)	45,5%
Besszarábia	19,4% (1897)	38,2%
Átlagosan	–	57,1%

Az írástudók aránya a falvak és a városok szintjén, valamint a kisebb régiók szerint is változott. A 7 évet betöltött lakosságot véve alapul 1930-ban az írástudók legmagasabb aránya a bánsági városi népesség körében volt (87,5%), a legalacsonyabb arány pedig a Partium rurális környezetében (55,1%).¹⁷

2. Írástudók Erdélyben 1930-ban

	Városok			Falvak			Összesen		
	7 éven felüli lakosság	Írástudók		7 éven felüli lakosság	Írástudók		7 éven felüli lakosság	Írástudók	
Történelmi Erdély	455 411	401 002	88,1	2 171 979	1 397 067	64,3	2 627 390	1 798 069	68,4
Bánság	151 234	132 261	87,5	663 169	455 219	68,6	814 403	587 480	72,1
Partium	244 965	210 561	86,0	910 147	501 921	55,1	1 155 112	712 482	61,7
Összesen	851 610	743 824	87,3	3 745 295	2 354 207	62,9	4 596 905	3 098 031	67,4

A 7 éven felüli írástudók nemi megoszlása a következőképpen alakult 1930-ban:¹⁸

16 *Recensământul general al Populației României din 29 decembrie 1930*. III. Szerk. Sabin MANUIȚĂ. Institutul Central de Statistică, Buc., 1938. X–XI.

17 Uo. XXVIII–XLIX.

18 Uo. XXVIII.

3. A 7 éven felüli írástudók nemi megoszlása Erdélyben

	<i>Falvak és városok összesen</i>					
	<i>Férfi</i>		<i>Nő</i>		<i>Összesen</i>	
Történelmi Erdély	962 435	53,5	835 634	46,5	1 798 069	
Bánság	317 214	54,0	270 266	46,0	587 480	
Partium	384 651	54,0	327 831	46,0	712 482	
Összesen	1 664 300	53,7	1 433 731	46,3	3 098 031	

Az 1930-as népszámlálás szerint az írni és olvasni tudó, 7 éven felüli erdélyi lakosságnak 85,6%-a rendelkezett elemi szintű képzéssel. Középiskolai végzettsége 9,2%-nak volt, egyetemi és főiskolai képzettsége pedig összesen 1,4%-nak.¹⁹

4. A 7 éven felüli írástudó személyek iskolázottsági szintje 1930-ban

	<i>Iskolán kívüli oktatás vagy ismeretlen</i>		<i>Elemi oktatás</i>		<i>Középfokú oktatás</i>		<i>Szakoktatás</i>		<i>Egyetemi oktatás</i>		<i>Egyéb felsőfokú oktatás</i>		<i>Összesen</i>
Történelmi Erdély	16 329	0,9	1 542 028	85,8	162 663	9,0	40 400	2,2	18 780	1,0	8 346	0,5	1 798 069
Bánság	5 439	0,9	508 006	86,5	53 099	9,0	11 457	2,0	4 244	0,7	2380	0,4	587 480
Partium	8 415	1,2	601 138	84,4	70 531	9,9	17 650	2,5	6 423	0,9	2394	0,3	712 482
Összesen	30 183	1,0	2 651 172	85,6	286 293	9,2	69 507	2,2	29 447	1,0	13 120	0,4	3 098 031

1910-ből csupán a történelmi Erdélyre vonatkozóan rendelkezünk pontos adatokkal. Mivel a magyar népszámlálás a nemzetiségi hovatartozásra nem kérdezett rá, ezért 1910-ből a vallási adatokkal foglalkozunk. Korábbi kutatásokból ismert jelenség az erdélyi/magyarországi zsidóság túliskolázottsága az egyéb felekezetekhez/etnikumokhoz képest.²⁰ 1910-ben például a történelmi Erdély területén önálló törvényhatósági jogú városokban (Kolozsvár, Marosvásárhely) lakó, 20–24 év közötti zsidó férfiaknak 3,5%-a volt írástudatlan, 12,4%-uk rendelkezett 4 osztályos iskolával, 28,4% pedig 8 osztállyal. A 20–24 éves zsidó nők körében az írástudatlanok aránya 2,7% volt, a 8 osztályt végzetteké pedig 2,3. Ezzel szemben a városban élő 20–24 éves görög katolikus férfi lakosságnak 44,4%-a nem tudott írni-olvasni, 1,1%-uk 4 osztályt, 2,8%-uk 8 osztályt végzett. A hasonló korú görög katolikus nők 56,3%-a volt írástudatlan, és 0,5%-uk rendelkezett 8 osztállyal. A zsidó és görög katolikus lakosságra vonatkozó értékek között helyezkednek el a többi felekezetre vonatkozó adatok: a római kato-

¹⁹ Uo. XXVIII.

²⁰ KARÁDY VIKTOR: *Iskolarendszer és felekezetei egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Replika Kör, Bp., 1997. 79.

likus vallású, urbánus területen élő 20–24 éves férfiak körében 6,5%-os, a reformátusok körében 7,2, a görögkeletiek esetében 39,2%-os volt az írástudatlanság.²¹

Amennyiben megyei szinten vizsgáljuk meg az illető korosztály iskolázottsági szintjét (ide tartoznak a rurális térségek és a nem önálló törvényhatósági jogú városok is), hasonló arányokat tapasztalhatunk: az izraelita férfiaknak 7,2, a nőknek pedig 10,3%-a volt írástudatlan. A férfiaknak 12,2%-a végzett négy osztályt és 13,8%-a nyolc osztályt. A zsidó nők esetében ezek az értékek 16,1, illetve 1,6%-ot mutattak. A görög katolikus népesség körében az elmaradás még szembeötlőbb a városi adatokhoz képest. A történelmi Erdély falvaiban és nem törvényhatósági jogú városaiban élő, 20–24 éves görög katolikus férfiaknak 56,7, a nőknek pedig 73,5%-a nem tudott írni-olvasni. A férfiaknak 0,6%-a rendelkezett négyosztályos végzettséggel és 1,6%-uk nyolc osztállyal. A nőknél ezek az arányok még kedvezőtlenebbeknek bizonyultak: négy osztályt 0,6% végzett, a nyolc osztályt kijárt személyek aránya pedig alig volt mérhető (0,1%). A római katolikus férfiak körében az írástudatlanság 13,2%, a reformátusok körében 16,9%, az evangélikusok esetében 3,4%, a görögkeletiekénél 45% és az unitáriusok körében 13,4% volt.²²

TÁRSADALMI SZERKEZET ÉS SZAKÉRTELMISSÉG

1930-ban Erdély össznépességének 69,7%-a élt őstermelésből, 12,6%-a bányászatból és iparból, 6,1%-a kereskedelemről és hitelről. A közigazgatás és a hadsereg is a népesség 1,5–1,5%-át foglalkoztatta. Az alkalmi munkások aránya 1,7, a közoktatásban dolgozóké 0,8 és a vallásfelekezetek szolgálatában állóké 0,6% volt. Mindez etnikai bontásban jóval összetettebb képet mutatott. A román lakosság körében volt ugyanis a legnagyobb az őstermelésből élők aránya (81%), míg a magyarok és a németek esetében sokkal kiegyensúlyozottabb volt a foglalkozásszerkezet. A magyaroknak 58%-a, a németeknek pedig 54,1%-a foglalkozott őstermeléssel. A korábbi tendenciáknak megfelelően a zsidó népesség körében továbbra is igen alacsony maradt az őstermelésből élők aránya (9,2%), viszont több mint kétharmad részüknek a bányászatból és az iparból (26,7%), valamint a kereskedelem, a hitel és a közlekedés (40,4%) ágazataiból származott a jövedelme.²³

Látható tehát, hogy Erdély összlakosságának többsége az agrárszektorban talált megélhetést, egyes etnikumok szintjén viszont igen differenciált volt a foglalkozásszerkezet. Ennek megfelelően a különböző foglalkozási szektorokban nemzetiségi arányeltolódásokat figyelhetünk meg. Mindez szoros összefüggésben állt a nemzetiségek körében tapasztalható modernizációs szinttel, illetve az írni-olvasni tudásnak és az iskolázottsági szintnek az alakulásával, az iskolaválasztással és a pályaeorientációval.

Az ismereteink meglehetősen hiányosak mind az erdélyi, mind a romániai szakértelmiség számát illetően. A népszámlálási összesítések ugyanis csak a különböző termelési és foglalkozási ágakra vonatkozó adatokat tartalmazzák (pl. agrárszektor, ipar, kereskedelem és hitel), és nem közlik az egyes szakmák terén dolgozó személyek számát.

²¹ KARÁDY–NAGY: *i. m.* 278–289.

²² Uo. 290–301.

²³ KISS: *i. m.* 21.

Az orvosokra nézve a *Magyar Statisztikai Szemle* nyújt a legtöbb információt. Szél Tivadar elemzése szerint 1937-ben 2658 orvos tevékenykedett Erdélyben. Közülük 41,1% volt román nemzetiségű, 15% német és 11,1% magyar. A zsidó orvosok 32,1%-ot tettek ki.²⁴ Szél Tivadar tanulmánya 1940-ben, Észak-Erdély Magyarországhoz történő csatolását követően jelent meg. Ekkor már érvényben volt Magyarországon a zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939:IV. tc., azaz az ún. második zsidótörvény, amely a zsidókat faji alapon különböztette meg. Ezt tükrözi Szél statisztikája is, hiszen a túlnyomórészt magyar anyanyelvű és magyar kultúrájú zsidó orvosok számát külön közölte a magyarokétól. Ennek tudható be az is, hogy a magyar orvosok aránya még a németekéhez viszonyítva is alulmarad az alábbi kimutatás szerint:²⁵

5. Az erdélyi orvosok nemzetiségi megoszlása 1937-ben

	Magyar		Német		Román		Zsidó		Egyéb	Összesen
		%		%		%		%		
Történelmi Erdély	217	14,2	226	14,8	689	45,2	386	25,3	7	1525
Bánság	23	4,9	140	29,7	183	38,9	120	25,5	5	471
Partium	56	8,5	32	4,8	221	33,4	348	52,6	5	662
Erdély összesen	296	11,1	398	15	1093	41,1	854	32,1	17	2658

Az 1940-ben Magyarországhoz került észak-erdélyi területeken 1136 orvos maradt. Ők a magyarországi orvostársadalom 9%-át tették ki. Gyógyszertárakból 250, kórházi ágyakból pedig 5130 volt:²⁶

6. Az észak-erdélyi orvosok, gyógyszertárak és kórházi ágyak száma 1940-ben

	Orvosok		Gyógyszertárak		Kórházi ágyak	
Észak-Erdély	1 136	9,0%	250	12,7%	5 130	8,7%
Magyarország összesen	12 554	100%	1973	100%	58 700	100%

24 Szél Tivadar: *A visszacsatolt keleti terület. Közegészségügy*. Magyar Statisztikai Szemle XVIII(1940). 8–9. sz. 696.

25 Uo. 696.

26 Uo. 695.

Észak-Erdély Magyarországhoz történő csatolását követően az orvosok száma jelentősen csökkent. A román orvosok közül ugyanis 741 személy a területi változásokat követő egy évben elhagyta a régiót. Ennek következtében 1942-ben már csak 40 orvos jutott 100 000 lakosra, amely jóval alatta maradt a magyarországi átlagnak. A magyar kormány ezt a hiányt a trianoni Magyarország területéről hozott orvosokkal próbálta pótolni. Az észak-erdélyi orvosok száma viszont így is csak 700 körülre emelkedett.²⁷

Az etnikai megoszlás tekintetében elsősorban a zsidók arányát illetően történt változás a két világháború közötti időszakhoz képest. Magyarországhoz olyan erdélyi területek kerültek 1940-ben, ahol a második bécsi döntést megelőzően is jelentős volt a zsidó orvosok száma. Ennek következtében 1941-ben az észak-erdélyi orvosoknak 44,5%-át tették ki a zsidók, 40%-át a románok és 15%-át a magyarok.²⁸

Az ügyvédek számára vonatkozóan 1935-ből és 1936-ból rendelkezünk adatokkal. Egy 1935-ös becslés szerint 1935. december 31-én 2648 ügyvéd tevékenykedett Erdélyben. Közülük 1265 román, 646 zsidó, 535 magyar, 186 német és 16 egyéb nemzetiségű volt.²⁹

7. Az erdélyi ügyvédek nemzetiségi összetétele 1935-ben

Román	1265	47,8%
Magyar	535	20,2%
Zsidó	646	24,4%
Német	186	7,0%
Egyéb	16	0,6%
Összesen	2648	100,0%

A fenti nemzetiségi arányoknak némileg ellentmondanak az 1936-os számok. A román Külügyminisztérium adatai szerint ugyanis a zsidók aránya lényegesen magasabb volt az ügyvédek körében. Habár a Külügyminisztérium nem közöl teljes statisztikát egész Erdélyre nézve, és csak a történelmi Erdély és a Bánság területén tevékenykedő ügyvédekre nézve közöl információkat, az látható, hogy a zsidó ügyvédek aránya megközelítette a 40%-ot. 1936-ban az erdélyi és bánsági ügyvédi kamaráknak összesen 1462 tagja volt. Közülük 60,2% volt keresztény és 39,8% zsidó származású.³⁰

27 Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között.* Helikon, Bp., 2001. 157.

28 Uo.

29 Kiss Árpád: *A romániai magyar ügyvédek.* Magyar Kisebbség XV(1936). 15–16. sz. 428.

30 Arhivele Diplomatice. Ministerul Afacerilor Externe, București, Fond: Problema 33 (Chestiuni privitoare la evrei 1900–1948), dos. 10, 240.

8. Történelmi Erdély és Bánság ügyvédekének száma 1936-ban

	Keresztény		Zsidó		Összesen
Erdélyi ügyvédi kamara	670	59,2%	461	40,8%	1131
Bánsági ügyvédi kamara	210	63,4%	121	36,6%	331
Összesen	880	60,2%	582	39,8%	1462

A Magyarországon bevezetett második zsidótörvény a korábbi 20%-ról 6%-ra csökkentette az értelmiségi és szabadfoglalkozású pályákon alkalmazható zsidók számát. A törvény lehetőséget adott további 3% kivételezett személy alkalmazására. A jogkorlátozások kihatottak az észak-erdélyi zsidó orvosokra és ügyvédekre is. Az újjászervezett észak-erdélyi orvosi kamarákba 1941-ben 664 orvos jelentkezett, amelyeknek közel fele zsidó származású volt. Közülük viszont 398 keresztényt (90,9%), 37 (8,4%) zsidót és 3 (0,7%) kivételezett zsidót vettek fel. Az elutasított orvosok fellebbezése nyomán további 97 személy nyert kamarai tagságot.³¹

A zsidók kizárásával találkozunk az ügyvédi kamarák esetében is. Összesen 1315 ügyvéd kérte a felvételét 1941-ben. Közülük 482 (37%) volt zsidó, de az 1939:IV. tc. értelmében csak 6%-ot és 3% kivételezettet, tehát összesen 9% zsidót lehetett felvenni a tagságba. A végül 655 felvett észak-erdélyi ügyvéd között így csupán 57 zsidónak minősülő személynek, azaz 8,8%-nak jutott hely.³²

Az orvosokon és ügyvédekén kívül, az igazságszolgáltatás területéről rendelkezünk adatokkal. Az 1930-as évek közepén Erdélyben több mint négyezer bíró, ügyész és különböző bírósági, ügyészségi tisztviselő tevékenykedett. A közhivatali pályákra jellemzően itt jóval kisebb volt a kisebbségek aránya. A bírák, ügyészek és különböző ügyészségi tisztviselőknek 74,9%-a volt román 1935-ben, 17%-a pedig magyar.³³

KULTÚRATERMELOŐ INTÉZMÉNYEK

Múzeumok, népművelés és filmgyártás

A jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé az olyan nagy kultúraszervező és kultúratermelő intézmények külön bemutatását mint amilyen az Erdélyi Múzeum-Egyesület, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület és az Erdélyi Kárpát-Egyesület.³⁴ Ebben a fejezetben csak általános statisztikai adatokkal foglalkozunk.

31 Kovács M.: i. m. 159.

32 BÁRDI Nándor: *A múlt mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása 1940–1944 között*. Limes XIX(2006). 2. sz. 62.

33 sz. n.: *Bírák, ügyészek, bírósági és ügyészségi egyéb tisztviselők nemzetiségi megoszlása Erdélyben 1934. október 15-én*. Magyar Kisebbség XV(1936). 2. sz. 53.

34 Általánosságban lásd BÁRDI Nándor: *A romániai magyar kisebbség a két világháború között = Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk. BÁRDI Nándor–FEDINEC Csilla–SZARKA László. Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, Bp., 2008. 96; KÁNTOR Lajos: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület utolsó tíz esztendeje = Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929*. Szerk. SULYOK István–FRITZ

1918-ban 14 nagyobb közgyűjtemény került Erdéllyel együtt Romániához, 831 000 múzeumi tárggyal. Észak-Erdély visszacsatolásakor ezekből 7 közgyűjtemény került vissza. Ami a könyvtárakat illeti, az első világháború után 27 olyan erdélyi könyvtár került román uralom alá, amelyeknek az állománya 10 000-nél több kötetet számolt. Mindez 1 127 552 kötetet jelentett összesen. Ezek közül 13 könyvtár került vissza Magyarországhoz az 1940-es bécsi döntés következtében, köztük a 400 000 kötettel rendelkező kolozsvári tudományegyetem könyvtára. 1912-es adatok alapján úgy lehet becsülni, hogy 1940-ben a múzeumi tárgyaknak háromnegyede, azaz mintegy 600 000 tárgy, a közkönyvtári könyvállománynak mintegy fele, azaz több mint 700 000 kötet került vissza Észak-Erdéllyel Magyarországhoz.³⁵

Pontos kimutatással a népművelési intézmények számát illetően az 1941/1942-es évre vonatkozóan rendelkezünk. Észak-Erdély területén 527 dalkör működött ebben az időszakban. A kultúrházak és népművelődési előadótermek száma 587 volt, a közkönyvtáraké 1883. Mindezek mellett 175 vetítógép szolgált ki a mozikat.³⁶

9. Népművelődési intézmények Észak-Erdélyben 1941/1942-ben³⁷

Dalkörök, énekkarok	527
Kultúrházak és népművelődési előadótermek	587
Közkönyvtárak	1883
Vetítógépek	175

A hetedik művészet infrastruktúrájába Erdély igen korán, nemcsak mint felvevőpiac, hanem mint alkotásokat létrehozó terület is bekapcsolódott. Tudjuk, hogy 1898-ban néhány településen már zajlottak filmvetítések. Ilyenek voltak Gyulafehérvár, Erzsébetváros, Kézdivásárhely és Balázsfalva, vagy egy évvel később Kolozsvár.³⁸ Habár korábban is voltak időközönként mozgóképvetítések, Temesváron például csak 1908-ban nyitottak mozgóképszínházat. Brassóban már 1901-től, Kolozsváron és Nagyváradon 1906-tól, Aradon 1907-től, Máramaroszigeten 1911-től, Szatmárnémetiben 1912-től működtek hasonló intézmények. Az 1910-es évek elejére lényegében minden nagyobb és közepes méretű városi településre eljutott a mozi. Ezzel párhuzamosan kezdetét vette az erdélyi filmgyártás is, amelyet elsősorban az 1914-et követő háborús konjunktúra lendített fel. A korábban forgalmazott francia, angol

László. Juventus Kiadás, Kvár, 1930. 216–222; TÖRÖK Borbála Zsuzsanna: *The Ethnic Design of Scholarship. Learned Societies and State Intervention in 19th Century Transylvania = Cultural Dimensions of Elite Formation in Transylvania (1770–1950)*. Ed. KARÁDY Viktor–TÖRÖK Borbála Zsuzsanna. EDRC Foundation, Cluj-Napoca, 2008. 115–137; BÍRÓ Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Pro-Print, Csíkszereda, 2002. 207–213, 401–405.

35 ASZTALOS József: *A visszacsatolt keleti terület. Közműveltség*. Magyar Statisztikai Szemle XVIII(1940). 8–9. sz. 779.

36 *Magyar Statisztikai Évkönyv 1942*. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Bp., 1944. 249–250.

37 Az adatsorból hiányoznak a második bécsi döntés következtében Arad megyétől Magyarországhoz került települések adatai.

38 JORDÁKY Lajos: *Az erdélyi némafilmgyártás története (1903–1930)*. Kriterion, Buk., 1980. 14.

és olasz filmek ugyanis a háború következtében kiszorultak az erdélyi piacról, amely a helyben gyártott filmeknek kedvezett.³⁹

Az első erdélyi filmeket aradi, kolozsvári, nagyváradai és temesvári mozitulajdonosok készítették. Elsőként Udvari András, kolozsvári mozitulajdonos forgatott rövidfilmet 1907-ben, de előtte már 1903-ban készült Aradon dokumentumfilm-felvétel. Az első játékfilm jellegű alkotás ugyancsak Kolozsváron készült el 1913-ban.⁴⁰ Az erdélyi filmgyártás fellendülése és kiteljesedése is a kolozsvári színházigazgató, Janovics Jenő nevéhez fűződik. 1919-ig kilencven filmprodukció készült Erdélyben, ebből 68-at Janovics gyártott.

Az első világháborút követően lehanyatlott a filmgyártás Erdélyben, a mozik viszont továbbra is virágoztak. 1919–1930 között csupán 18 dokumentumfilm, 5 moziszekecs és 2 művészfilm készült.⁴¹

A sajtó és a rádió

Az első világháborút követően igen gazdag sajtóélet bontakozott ki Erdélyben. Sorra indultak be az újabbnál újabb román és kisebbségi napilapok, hetilapok, folyóiratok és szaklapok. Míg 1920-ban Erdély területén 50 román, 36 német és 82 magyar nyelvű sajtótermék jelent meg, addig 1929-re a román újságok száma 236-ra, a németeké 70-re, a magyaroké pedig 189-re emelkedett.⁴²

10. Időszaki sajtótermékek Erdélyben 1929-ben

	<i>Román</i>	<i>Magyar</i>	<i>Német</i>	<i>Többnyelvű (román, magyar, német, jiddis/héber, francia)</i>	<i>Egyéb nyelvek</i>	<i>Összesen</i>
Sajtótermékek száma	236	189	70	64	2	561

Észak-Erdély Magyarországhoz történő visszacsatolását követő napokban a berendezkedő magyar katonai közigazgatás a sajtótermékek egy jelentős részét betiltotta. A második bécsi döntés időpontjában 230 lap működött Észak-Erdélyben, 1942-ben már csak 96. A betiltott lapok között egyaránt voltak magyar, román és német nyelvű orgánusok. A megszüntetésükkor elsősorban politikai és nem nemzetiségi kritériumokat vettek alapul.⁴³

39 Uo. 26.

40 Uo. 30.

41 Uo. 115.

42 *Anuarul General al României Mari 1920–1921*. I, k. n., Buc., 7–16; Emanoil BUCUȚA: *Statistica publicațiilor periodice din Transilvania = Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul 1918–1919*. II. Cultura Națională, Buc., 1929. 1292.

43 SEBESTYÉN Elemér–SZABÓ Péter: *Észak-Erdély és Székelyföld magyar katonai közigazgatás alatt (1940. szeptember–november)*. Századok CXLII(2008). 6. sz. 1412; ELEKES Dezső: *A szellemi kultúra, különösen az időszaki sajtó számbavételének problémái*. Magyar Statisztikai Szemle XXI(1943). 4. sz. 169–172.

11. A sajtótermékek száma Észak-Erdélyben 1942-ben

	<i>Sajtótermékek száma</i>
Észak-Erdély	96
Magyarország	1379

Az észak-erdélyi 96 sajtóterméknek közel fele Kolozsváron jelent meg. Kolozsvár a 41 újságjával országos szinten a második helyen állt Budapest után. Ezzel szemben Nagyváradon és Marosvásárhelyen jóval kevesebb lap jelent meg. Fővárosi minőségéből adódóan Budapest dominanciája a kiadott sajtótermékek területén is megnyilvánult.⁴⁴

12. A fontosabb magyarországi városokban megjelenő sajtótermékek száma 1942-ben

<i>Rangsor</i>	<i>Városok</i>	<i>Sajtótermékek száma</i>
1.	Budapest	779
2.	Kolozsvár	41
3.	Szeged	32
4.	Debrecen	23
5.	Pécs	21
6.	Győr	18
12.	Nagyvárad	11
16.	Marosvásárhely	10

A rádió-előfizetők számát illetően 1936-ból és 1937-ből rendelkezünk adatokkal. 1936-ban egész Románia területén 162 132 előfizető volt, ebből Erdélyben 62 852. Ekkor országos szinten 1 rádió-előfizetésre megközelítőleg 119 lakos jutott, Erdélyben pedig 81. Amennyiben régiókra bontjuk le az előfizetők számát, akkor a történelmi Erdélyben 30 731, a Bánságban 15 435, a Partiumban pedig 16 686 előfizető volt. A rádió-előfizetők számának gyors növekedését jelzi az a tény, hogy 1937-ben országos szinten már 218 216 előfizető volt (1 előfizetésre 89 lakos). Erdélyben a számuk 80 561-re emelkedett (1 előfizetésre 65 lakos). A viszszacsatolt észak-erdélyi területen 1940-ben mintegy 30 000 rádió-előfizető lehetett.⁴⁵

Amennyiben a rádió-előfizetések számát egyfajta modernizációs indexként fogjuk fel, akkor az látszik, hogy Erdély jelentős lépéselőnyben volt az országos átlaghoz viszonyítva. Ezt támasztják alá egyébként a sajtótermékek, könyvtárak, múzeumok adatai, de akár az egy templomra/zsinagógára jutó hívek száma is.

44 ELEKES: *i. m.* 169–172.

45 *Anuarul Statistic al României 1939 și 1940*. Institutul Central de Statistică, Buc., 1940. 549; ASZTALOS: *i. m.* 780.

13. Az erdélyi rádió-előfizetők száma 1936-ban és 1937-ben

<i>Rádió-előfizetők</i>	<i>1936</i>	<i>1937</i>
Erdély	62 852	80 561
Románia	162 132	218 216

Az egyházak

A vallási élet megszervezésén túl az egyházak kultúratermelői és oktatási tevékenységet is kifejtettek. Ebből a szempontból fontosnak tartjuk röviden bemutatni az Erdély területén működő fontosabb egyházak szerkezetét.

A legkiterjedtebb intézményháló a román görögkeleti, a görög katolikus, a római katolikus és a református egyházak működtették. A görögkeleti (ortodox) egyház Erdély területén egy érsekséggel (Gyulafehérvár–Nagyszeben), négy püspökséggel (Arad, Karánsebes, Kolozsvár, Nagyvárad), valamint egy szerb ortodox vikariátussal (Temesvár) rendelkezett, és összesen 2781 templomot tartott fent 1931-ben.⁴⁶ A görög katolikus egyház érseki székhelye Balázsfalván volt. Ezenkívül négy püspöksége működött: Kolozsvár–Szamosújvár, Lugos, Nagyvárad, Máramaros. A templomok száma 2122 volt. Az erdélyi római katolikus egyház négy egyházmegyébe szerveződött, amelyből a gyulafehérvári érsekség, míg a nagyváradi, a temesvári és a szatmári püspökség volt. A reformátusok két püspökséggel (Kolozsvár, Nagyvárad) és 810 templommal rendelkeztek. Az evangélikusoknak és az unitáriusoknak egy-egy püspöksége volt, az előbbieknak Nagyszebenben, az utóbbiaknak pedig Kolozsváron.⁴⁷ Az izraeliták vallási szervezete nem volt központosítva, minden település hitközsége autonóm volt. Ennek tulajdonítható az, hogy Erdély területén a zsidóság csak az 1868–1869-es pesti Egyetemes Zsidó Gyűlést követően kezdett intézményes alapon tömörülni. De az ekkor létrehozott csúcsszervezetek is elsősorban nem egyházigazgatási és hitélet-szervezési funkciót töltöttek be, hanem az állammal való kapcsolattartást és az adminisztrációs feladatokat látták el. 1918 után az erdélyi izraelita hitközségeket két szervezet fogta össze: az Erdélyrészi Ortodox Izraelita Központi Iroda (Beszterce) és az Erdély-Bánáti Országos Izraelita Iroda (Kolozsvár). A két szervezet közül viszont egyik sem tekinthető a keresztény egyházmegyékhöz hasonló szerveződésnek.

A két világháború közötti időszakban tehát a hat fő keresztény egyház 3 érsekséggel, 15 püspökséggel rendelkezett. 1931-ben a keresztény egyházak 6641 templomot, az izraelita felekezet pedig 215 zsinagógát tartott fent. A templomok és a zsinagógák együttes száma így 6856 volt.⁴⁸

46 *Anuarul Statistic al României 1931–1932*. Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Buc., 1933. 366.

47 Uo. 367.

48 Uo. 366–367.

14. Egyházak Erdély területén 1931-ben

	Egyházmegyéek			Templomok / Zsinagógák	
	Érsekség	Püspökség	Összesen		%
Görögkeleti	1	4	5	2781	40,6
Görög katolikus	1	4	5	2122	31,0
Római katolikus	1	3	4	508	7,4
Református	-	2	2	810	11,8
Evangélikus	-	1	1	307	4,5
Unitárius	-	1	1	113	1,6
Izraelita	-	-	-	215	3,1
Összesen	3	15	18	6856	100

A templomok és zsinagógák számánál szembevetendő az a tény, hogy amíg az erdélyi görögkeleti hívek 34,8%-ot, a görög katolikusok pedig 25%-ot tettek ki, a két egyház a hívek arányszámát felülmúló templommal rendelkezett. 1931-ben a görögkeleti egyház a templomok 40,6%-át, a görög katolikusok pedig 31%-át birtokolták. Meglepő ugyanakkor a római katolikus templomok 7,4%-os aránya, miközben a hívek 17,1%-ot alkottak. A többi egyház által birtokolt templomok aránya nagyjából megegyezett a tagok arányszámával.

Az egy templomra jutó hívek száma további érdekes adatokkal szolgál. Összehasonlítva Románia egyéb régióival az látszik, hogy Erdély lakossága jóval fejlettebb egyházi intézménystruktúrával rendelkezett, mint például az Ókirályság, Besszarábia vagy Bukovina. Az Ókirályságban egy görögkeleti templomra 1180 lélek jutott, Besszarábiában 2372, Bukovinában 2065, Erdélyben viszont csak 695. A többi vallás esetében is az utóbbi területen állt a legtöbb templom a hívő népesség rendelkezésére, ez alól csak az izraeliták képeztek kivételt. Erdélyben 1 görög katolikus templomra 653 egyháztag jutott. A reformátusok esetében 860, az evangélikusoknál 894, az unitáriusoknál 605. A római katolikusoknál érzékelhető némi lemaradás, de az országos átlagot ez is felülmúlja. Itt 1865 hívő jutott egy templomra. Az izraelitáknál Erdélyben 897 személyre jutott 1 zsinagóga, az Ókirályságban viszont 448-ra.⁴⁹

SOCIAL STRUCTURE AND CULTURAL INFRASTRUCTURE IN TRANSYLVANIA
AFTER THE FIRST WORLD WAR

Keywords: *demography, social structure, education, culture-generating institutions, press, churches*

This paper proposes to offer a statistical presentation of the ethnic and denominational distribution of the population of Transylvania, the social framework and the professional elites and of the culture-generating institutions between 1918 and 1948 (museums, adult education, film making, press and ra-

⁴⁹ Uo.

dio, the churches). The study relies primarily on the hitherto published statistical summaries, censuses, annals, and studies, without carrying out any fundamental research or analysis. This is a first step to a larger analysis concerning the modernization indexes and the modernization processes in the inter-war Transylvania.

STRUCTURĂ SOCIALĂ ȘI INFRASTRUCTURĂ CULTURALĂ ÎN TRANSILVANIA DUPĂ PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

Cuvinte-cheie: *demografie, stratificare socială, educație, instituții culturale, presă, biserici*

Studiul, pornind cu o prezentare statistică a distribuției etnice și confesionale, respectiv a structurii profesionale a populației din Transilvania, își propune să analizeze structura socială și infrastructura culturală din Transilvania de după 1918. Alături de datele generale, oferă date referitoare la elitele profesionale și despre instituțiile culturale (muzee, instituții de educație, producție de film, presa și radio, biserici) din această regiune între 1918 și 1948. Studiul se bazează în primul rând pe publicații statistice, pe datele recensământului din 1930, pe anuarele diferitelor instituții și pe publicații de specialitate. Acest text este un prim pas spre o analiză complexă privind indicele de modernizare și procesul de modernizare în Transilvania interbelică.